

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра політичних наук

**ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УРЯДУ
В СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТІЯХ**

Кваліфікаційна робота
за спеціальності 052 – Політологія
освітнього рівня «Бакалавр»

студентки
IV курсу ОР «Бакалавр»
денної форми навчання
Анни ТКАЧЕНКО

Науковий керівник –
докторка політичних наук, доцентка
Ганна МАЛКІНА

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри _____

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УРЯДУ ЯК АТРИБУТУ ДЕМОКРАТІЇ	5
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУТИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УРЯДУ ЗА РІЗНИХ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ.....	16
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УРЯДУ ПЕРЕД ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ.....	31
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	46

ВСТУП

Актуальність дослідження політичної відповідальності уряду в сучасних демократіях полягає в тому, що системність в органах державної влади як у реалізації політичних рішень, так і відповідальності за них впливає на розвиток демократії. Поняття політичної відповідальності уряду ґрунтується на характерній для демократичної системи ознаці розподілу державної влади. Політична стабільність та ефективність залежить від збалансованості системи стримувань і противаг, важливою частиною якої є інститути політичної відповідальності. Тому з'ясування особливостей політичної відповідальності уряду за різних форм державного правління дає можливість виокремити шляхи імплементації інститутів відповідальності через норми конституції демократичних державах. Щоб виокремити чинники, які впливають на політичну відповідальність уряду, ефективність його діяльності необхідно дослідити різні рівні політичної відповідальності, зокрема щабель взаємодію з громадянським суспільством. У даній роботі політична відповідальність досліджується на прикладі конкретного органу державної влади – уряду. Питання політичної відповідальності уряду розглядалося з позиції механізму у системі стримувань і противаг між гілками влади та як засіб взаємного впливу держави і громадянського суспільства.

Ступінь наукової розробленості теми дослідження. Загалом до аналізу проблеми політичної відповідальності зверталися як філософи М. Вебер, Г. Йонас, так і політологи Ф. Фукуяма, В. Дзятківський, А. Коваленко, Г. Малкіна, О. Мельник, Р. Павленко, М. Самуйлік та інші. Теоретичний аналіз політичної відповідальності органів державної влади здійснив В. Дзятківський. Значення політичної відповідальності як складової демократії обґрунтовує Г. Малкіна. Питанню відповідальності виконавчої гілки влади найбільшу увагу приділяє А. Коваленко та окремому її виду –

парламентській відповідальності уряду – Р. Павленко. Ф. Фукуяма виокремив способи підзвітності у історії різних держав, що зараз є зразками розвиненої демократії.

Об'єктом дослідження є політична відповідальність уряду.

Предмет дослідження: політична відповідальність уряду у сучасних демократіях.

Мета: з'ясувати особливості політичної відповідальності уряду в сучасних демократіях.

Відповідно до мети дослідження були поставлені наступні **завдання:**

1. Узагальнити теоретичні засади дослідження політичної відповідальності уряду як атрибуту демократії.
2. Виокремити та дослідити інститути політичної відповідальності уряду за різних форм державного правління.
3. Виокремити інструменти забезпечення відповідальності уряду перед громадянським суспільством.

Методи дослідження. Для дослідження цієї теми були використані такі наукові методи: системний, що дозволило узагальнити та систематизувати підходи до проблеми, яка вивчається; структурно-функціональний, за допомогою якого були розглянуті різні складові частини предмета дослідження у взаємозв'язку; історичний, що допомогло дослідити розвиток предмета дослідження загалом та історичних прикладах окремих держав; інституціональний метод застосовано під час аналізу інститутів політичної відповідальності у конституціях.

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить 45 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 50 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УРЯДУ ЯК АТРИБУТУ ДЕМОКРАТІЇ

Політична відповідальність є атрибутом демократії, що утворює взаємовідносини народу і владних інституцій, громадянського суспільства і держави. Демократія не може існувати без хорошого урядування та відповідальності суб'єктів політики. Уряд як орган виконавчої влади має власні компетенції та функції, за які несе політичну відповідальність. Чинники успішного урядування стверджувалися століттями, але шлях кожної держави особливий.

Історія виникнення політичної відповідальності тісно пов'язана з появою владних інституцій та політичними режимами, що панували. Політична відповідальність у різних країнах мала свій шлях. Ф. Фукуяма виділив чотири основних моделі державного будівництва європейських країн: слабкий абсолютизм (французькі та іспанські монархії XVI-XVII ст.); успішний абсолютизм (Російська монархія); невдала олігархія (Угорщина, Польща); підзвітний уряд (Англія, Данія, Скандинавія). Особливими випадками стали Об'єднана республіка провінцій (сучасні Нідерланди), Швейцарська Конфедерація, Прусска монархія [36, с. 357-358]. Як зазначає мислитель: «Розуміння підстав появи підзвітності урядування вимагає уявлення про конкретні політичні сили, що існували в різних частинах Європи, а також пояснення, чому одні владні конструкції сприяли підзвітності, а інші не були навіть помічені на тлі абсолютизму, що набрав обертів» [36, с.349].

Ф. Фукуяма виокремлює характерні риси політичної відповідальності на ранніх етапах її становлення: «Найбільш ранні форми політичної відповідальності стосувалися не людей загалом, а традиційного зводу

законів, який вважали консенсусним уявленням спільноти, а також олігархічного законодавчого органу (адже не обирався на основі загального виборчого права)» [36, с. 346].

Критерієм для характеристики європейських урядів для Ф. Фукуями стала взаємодія між централізацією держави і соціальними групами, що їй опираються. Тому він виділяє: сильні абсолютистські уряди – виникали там, де соціальні групи, які опиралися владі були погано організованими або потенційно слабкими, або кооптованими державою для здобування ресурсів (Франція, Росія); слабкі абсолютистські уряди – виникали у боротьбі з сильними й організованими соціальними групами, у результаті централізованого уряду не міг домінувати над ними (Угорщина); підзвітні уряди – базуються на рівному протистоянні держави та соціальних груп, які виділяються збалансованістю (Англія). Загалом американський політолог обґрунтовує розуміння підзвітного уряду: «Підзвітний уряд означає, що правителі вважають себе відповідальними перед людьми, якими керують, і ставлять інтереси народу вище за власні» [36, с. 356].

Підзвітності як форми політичної відповідальності уряду можна досягти кількома способами, за Ф. Фукуямою. По-перше, моральне виховання та освіта мають стати підґрунтям для управління, щоб керівники відчували відповідальність перед суспільством і спиралися на потужну і освічену бюрократію задля хорошого урядування. Цей спосіб було реалізовано у Китаї, де виховання та освіта постали з конфуціанства, що вплинуло на політичну систему та державне будівництво «східного дракона». По-друге, історичним прикладом підзвітності уряду виступали загальне право та закони, наприклад у Англії, відповідно до яких громадяни вимагали від короля підпорядкування певним вимогам. По-третє, формальна підзвітність має процесуальний характер: уряд погоджується підпорядковуватися певним механізмам, які прописані у конституції та обмежують його, а з іншого боку, громадянське суспільство отримує змогу змінювати уряд за неуспіхи,

некомпетентність або зловживання владою. Це більш сучасне розуміння, що притаманне конституційним демократичним країнам, де панівною формою процесуальної підзвітності та відповідальності є вибори, референдуми [36, с. 345-346].

Невдалим прикладом підзвітності та конституційного обмеження влади монарха Ф. Фукуяма називає середньовічну Угорщину. Король Андраш II втратив абсолютний контроль над державою, фактично влада перейшла до неорганізованої аристократії. Завдяки Золотій буллі (східноєвропейській Хартії вольностей) – конституційний документ, що обмежував владу короля і постав як механізм підзвітності та політичної відповідальності в Угорщині. Проте створивши олігархію на чолі з вузьким класом аристократів, угорська політична система зазнала краху, адже не існувало балансу між централізованою державою та соціальними групами. Як наслідок, Угорщина опинилася під владою інших країн [36, с. 349-351].

Дослідник, ґрунтуючись на сучасному політичному розвитку, виділяє Англію і Данію як успішні приклади. Вони стали ліберальними демократіями з розвиненими механізмами підзвітності та політичної відповідальності. Ці європейські країни мали подібні вихідні положення, але пішли різними шляхами. Англія стала такою завдяки традиціям, відданості праву та релігії, зв'язку між центральною владою та місцевим самоврядування. Народ був політично активним та вільним, що урівноважувало централізовану виконавчу владу.

Данія – успішний приклад скандинавської ліберальної демократія, яка пройшла власний шлях розвитку. Витоками утвердження політичної відповідальності стало: поширення освіти (селяни стали освіченим організованим соціальним класом до XVIII ст.), протестантська релігія стала рушієм соціальної мобілізації, реформаторська діяльність представників данської монархії (відміна кріпацтва між 1760-1792 рр.), зменшення території держави і перетворення на гомогенну, данськомовну країну (втрати Норвегії

у 1814 р. та герцогства Шлезвіг і Гольштейн у війні з Пруссією у 1864 р.). Ряд політичних рухів сформували контекст появи демократії, а у ХХ ст. характерної для Скандинавії соціал-демократії. Данія пройшла особливий путь до «законослухняної, демократичної, успішної та добре керованої держави з найнижчим рівнем політичної корупції у світі...» [36, с. 453-456].

Тому політичну відповідальність та хороше урядування можна створити за різних умов та політичних режимів, але головним «рецептом успіху» є урівноваження сил між державою та її інституціями і організованим громадянським суспільством. На підтвердження цього Ф. Фукуяма пише: «Парламентські уряди виникали в умовах відносного балансу сил між згуртованою державою й так само добре організованим суспільством, спроможним захистити свої інтереси» [36, с.446].

Демократизація та утвердження процедур політичної відповідальності та підзвітності відбулося на початку ХХ ст., починаючи з розвинених країн: Великої Британії, США та інших країн Західної Європи. Політична відповідальність та механізми її реалізації залежать від форми державного правління, політичного та державного режиму.

Дослідження політичної відповідальності не можливе без з'ясування визначення відповідальності. Відповідальність – це філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, про шарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам. Відповідальність базується на соціальних нормах і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами своєї діяльності через призму її суспільної ролі. Поняття відповідальність багатогранне, охоплює індивідуальні цінності (внутрішні переконання, совість, особисті інтереси та цілі) та соціальні зв'язки, тобто складається зі структурно взаємопов'язаних частин. Відповідальність сприяє дотриманню в суспільстві злагоді, балансу, інтересів, справедливості, добропорядності у стосунках між

людьми. Її роль зростає з розвитком демократії на тлі проблеми свободи індивідів як активних учасників нового ладу [35, с.87].

Поняття політична відповідальність виникає з появою публічної влади. Політична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади [19].

Політична відповідальність досліджується з різних позицій. Зокрема, виділяють три основні: філософський підхід зосереджується на пошуку межі між людською свободою і відповідальністю. Правовий підхід ґрунтується на писаних юридичних нормах, що чітко закріплюються у нормативно-правових актах. Політологічний підхід полягає у тлумаченні політичної відповідальності як відповідальності за здійснення публічної влади.

Поєднання свободи і відповідальності у демократії стало початком філософського осмислення феномену. Ф. Гаск у праці «Конституція свободи» розмірковує над місцем людини у суспільстві та її ролі у новому соціальному устрої – демократії: «Вільне суспільство вимагає більше, ніж будь-яке інше, щоб люди у своїх діях керувалися почуттям відповідальності, що ширше за обов'язки, установлені законом, і щоб громадська думка підтримувала тих індивідів, які залишаються відповідальними, незважаючи на успіхи чи невдачі їхніх зусиль. Коли людям дозволено діяти так, як вони вважають за потрібне, вони мають також залишатися відповідальними за наслідки своїх рішень» [5, с.82].

Філософ визначає «рецепт» успіху вільного суспільства, тобто демократичного, у соціальних нормах, що утворилися під впливом співжиття людей, релігії та цінностей: «Вільне суспільство функціонує успішно тільки тоді, якщо індивіди керуються загальними цінностями, є, можливо, причиною, чому філософи інколи визначали свободу як дію відповідно до моральних правил» [5, с. 85].

Феноменом демократії стало співжиття вільних індивідів на основі загальносупільних норм та законів, що наділило громадян рівними правами та обов'язками. Тому людина зберегла свободу, але й отримала тягар у вигляді відповідальності, що підкреслює Ф. Гаск: «Взаємодоповнюваність свободи і відповідальності означає, що аргументи на користь свободи стосуються тільки тих, хто здатний бути відповідальним» [5, с.83].

Політична відповідальність, на думку Г. Йонаса, «штучна» і ґрунтується на основі свободи вибору, що характерно для демократії. Вона є результатом добровільної передачі народу власних прав на управління та інтересів, що утворюють колективний інтерес суспільства. Тому між суспільством і владою виникає зв'язок у вигляді довіри: «Предметом відповідальності службовця-управлінця, що виходить за межі безпосередніх обов'язків, є збереження відносин довіри, на яких ґрунтується суспільство та спільне життя людей» [11, с. 147]. Влада чинить безвідповідально, коли нехтує обов'язками, що призводить до руйнації відносин довіри. Мислитель визначає відповідальність як річ кожного, але саме у площині управління вона належить вузчому колу осіб, наприклад депутатам, членам уряду, державним службовцям: «Відповідальність батьків – це справа кожного, відповідальність політиків – справа видатних індивідів» [11, с. 150].

Практичний погляд на політичну відповідальність мав М. Вебер, який описав у праці «Покликання до політики». Він розмежовує етику переконання і етику відповідальності: «Мусимо ясно зрозуміти, що будь-яка етично орієнтована дія може бути підпорядкованою двом принципово відмінним, непримиренно протилежним максимам: вона може бути орієнтованою або на «етику переконання», або на «етику відповідальності». Не в тому розумінні, що етика переконання має означати безвідповідальність, а етика відповідальності – безпринципність» [4, с.181].

М. Вебер вважає, що відповідальність притаманна обом «максимам», але політик, що керується етикою переконання несе відповідальність лише за

дотримання поглядів і не зважає на людські вади, що можуть завадити досягнути ідеалу. З іншого боку, етика відповідальності орієнтована на усвідомлення наслідків від прийнятих рішень, що залишає у стороні недосконалості оточуючих. Проте «етика переконання та етика відповідальності є не абсолютними протилежностями, а взаємодоповненнями, які тільки разом складають справжню людину, котра може мати «покликання до політики» [4, с.190].

Раціональне поєднання відданості переконанням і відповідальності у політиків цінується, що відображається у окремому виді політичної відповідальності – морально-політичній відповідальності. Морально-політична відповідальність – це морально-психологічний стан суб'єктів політики, який полягає в розумінні сенсу і наслідків політичної діяльності, розумінні громадянського обов'язку, відчуття причетності до прийняття суспільно-значущих рішень. Формами морально-політичної відповідальності є громадський осуд або індивідуальне сумління, що не передбачає застосування будь-яких санкцій щодо суб'єкта політики.

Філософський підхід до політичної відповідальності обґрунтував коло питань, що вплинули на формування демократії: взаємозв'язок свободи і відповідальності, суспільний вибір, довіра громадян до обраної влади та відповідальність політиків.

У подальшому філософські дослідження політичної відповідальності стали джерелами ідей для написання перших демократичних конституцій. Політична відповідальність забезпечувалася шляхом розподілу влади між різними гілками влади та системою стримувань і противаг.

Концепцію розподілу влади запропонував Дж. Локк. Він пропонував наділити владними повноваженнями у законодавчій сфері загальнонаціональне представницьке зібрання, а у виконавчій – короля або уряд, щоб уникнути узурпації влади. Метою розподілу було взаємне обмеження і урівноваження владних гілок. Наприклад: «Право скликати і

розпускати законодавчий орган – право, яким володіє виконавча влада, – це не дає виконавчій владі верховенства над законодавчою, а є просто довіреними повноваженнями, даними їй в інтересах безпеки народу в тому випадку, коли невизначеність і мінливість людських справ не можуть винести постійного встановленого правила» [18, с. 247].

Ш.-Л. Монтеск'є вперше виокремив принцип поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Головною метою поділу влади було уникнення зловживань владою. Тому існування системи стримувань і противаг – необхідна умова їх правомірного і узгодженого функціонування в межах законів.

С. Гантінгтон розглядає систему стримувань і противаг як механізм, що урівнює обсяги влади, адже державні інститути можуть бути рівні або нерівні за своєю владою та спеціалізованими чи взаємозамінними за своїми функціями [6, с.112-113].

Сучасне розуміння розподілу влади означає конституційно закріплений поділ функцій, повноважень та обов'язків між такими гілками: законодавчою, виконавчою, судовою. Важливим для такого поділу влади є забезпечення функціонування системи стримувань і противаг, які мають бути передбачені в конституції. Їх ціль – створити правовий баланс між гілками влади, який діє як запобіжний засіб проти зловживання повноваженнями з боку однієї гілки чи особи, що її представляє.

Сильна система стримувань і противаг є одним із способів, якими американці захищали свою країну від тиранії та зловживань владою. Наприклад, Конгрес США може приймати закон, але Президент може накласти на них вето. Навіть якщо Конгрес і Президент досягають згоди щодо закону, Верховний Суд може вирішити, що це є неконституційним, якщо до Суду буде подано клопотання про внесення рішення Суду щодо певного закону. Тому нормативно-правові акти різних країн є об'єктами дослідження політичної відповідальності у рамках правового підходу.

Політико-правова відповідальність як вид політичної відповідальності, що має інституціональний характер, на відмінно від морально-політичної відповідальності. Політико-правова відповідальність – це конституційно-правова відповідальність, що настає за конституційне правопорушення і виявляється в особливих негативних наслідках для його суб'єкта [38, с. 215].

Політологічний підхід потребує визначення та конкретизації загальних понять відповідальності. У сфері здійснення публічної влади беруть участь органи державної влади, які несуть політичну відповідальність перед державою та громадянським суспільством. В. Дзятківський наводить таке визначення: «Політична відповідальність органів державної влади – це відповідальність органів влади, їх представників, за виконання тих функцій держави, якими вони наділені, провадження певного курсу державної політики, перед громадянами та державою у вигляді конкретного її органу» [8, с.341].

Взаємовідносини між вищими органами державної влади та урівноваження їх повноважень формують інститути політичної відповідальності – найважливіші елементи системи стримувань і противаг. Їх збалансованість впливає на політичну стабільність та ефективність здійснення державної влади, що свідчить про рівень розвитку демократії.

Об'єкт дослідження – політична відповідальність уряду, потребує визначення, адже розглядається політична відповідальність окремого органу державної влади, що належить до виконавчої гілки. Політична відповідальність уряду – це конституційно-правова відповідальність уряду та його членів перед парламентом і/або главою держави за політику, яку вони проводять [39]. Політичну відповідальність уряду можна поділити на позитивну, яка виражається у його підзвітності та підконтрольності, та негативну – відставка.

Інститутами політичної відповідальності уряду є відповідальність уряду перед парламентом; відповідальність уряду перед главою держави;

відповідальність уряду перед органами судового конституційного контролю. Засоби реалізації відповідальності уряду перед парламентом є вотум недовіри, відмова у довірі, перед главою держави – відставка всього складу уряду або окремого міністра, а органи судового конституційного контролю можуть скасувати урядові акти, визнавши їх неконституційними.

Політична відповідальність уряду за різних форм правління, політичних і демократичних режимів набуває характерних рис, але у будь-якому випадку розглядається у трьох вимірах: як конституційний та політичний атрибут демократії; як механізм у системі стримувань і противаг між гілками влади; як засіб парламентського контролю.

Роль інституту політичної відповідальності уряду як конституційного і політичного атрибуту демократії полягає у забезпеченні контролю за виконавчою владою з боку партій, які представляють інтереси громадян і є виразниками їх волі. Адже завдяки виборам політичні партії отримують владу і представляють народ. Однією з функцій народних обранців виступає формування уряду за або без участі глави держави, що залежить від форми державного правління. Однак, уряди можуть бути непартійним у таких випадках: за демократичного президентського режиму; у демократичному парламентарному і змішаному режимах, якщо формуються з певною метою чи на визначений строк (тимчасові уряди, технократичні уряди, уряди «національної єдності»); за недемократичного режиму. В умовах авторитарних і тоталітарних політичних режимів політична відповідальність існує, але у досить викривлених проявах. Тому що позитивні зміни приписуються лідерові, а недоліки або невиконання – умовній опозиції, зовнішнім ворогам чи противникам режиму. У цьому сенсі превалює етика переконання за М. Вебером, що позбавляє цілісного розуміння політичної відповідальності.

Отже, відповідальність виступає зворотною стороною свободи як міри реалізації людини в суспільстві, що втілюється в усвідомлених вчинках та

наслідках. Джерела відповідальності є соціальні норми, які сформувалися у процесі життєдіяльності суспільства у різних сферах. Історичний шлях підзвітності та відповідальності у деяких державах вплинув на сучасний розвиток цих країн, зокрема на рівень демократії. Політична відповідальність є конституційним і політичним атрибутом демократії, що сприяє стабільності суспільства і виступає засобом контролю за публічною владою. Органи державної влади, зокрема уряд, наділяється функціями, компетенціями, що накладає політичну відповідальність перед громадянами за здійснювану політику.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУТИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УРЯДУ ЗА РІЗНИХ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Сучасні демократичні країни наділяють виконавчу владу сукупністю повноважень з управління державними справами. Щоб запобігти ризику переродження демократичного режиму у недемократичний необхідні ефективні «запобіжники». Одним з таких є політична відповідальність уряду як механізм у системі стримувань і противаг між гілками влади – дієвий спосіб розмежувати сфери державного впливу. Таке регулювання відносин між органами державної влади та їх політична відповідальність сприяє стабільності. Адже існують приклади зловживання законодавчої гілки влади під час зміни політичної кон'юнктури підконтрольністю виконавчої, що унеможлиблює якісну підготовку довгострокового планування і проведення послідовної політики виконавчою владою. Тому уряд як орган, що здійснює управління державними справами повинен мати інституціональні запобіжники щодо інших владних органів, щоб виконувати покладені на нього функції.

Способом організації державної влади є форма державного правління, що зумовлена принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави – глави держави, парламенту, уряду. Монархія та республіка вичерпують форми державного правління, але їх види відрізняються за правовим статусом глави держави та порядком формування цього органу. Республіки бувають президентські, парламентарні та змішані (президентсько-парламентарні, парламентарно-президентські). Їм характерно те, що суверене право на владу належить народу, а вищі органи державної влади обираються народом або парламентом. Тому переважно республіканські форми державного правління є демократичними, адже влада належить більшості, а представники влади обираються на загальних виборах.

Монархія відрізняється тим, що главою держав є монарх, який отримує владу у порядку престолонаслідування і здійснює її за власним правом, як правило довічно. Монархії поділяються на абсолютні, що залишилися відомі лише з історії, та обмежені, де влада монарха обмежується конституцією. У свою чергу, сучасні конституційні монархії досить демократичні, навіть у деяких випадках розвинені більше, ніж республіки. Різновидами обмежених монархій є: дуалістична (Марокко, Йорданія), парламентарна (Велика Британія, Швеція, Іспанія), виборна (Малайзія, ОАЕ).

Сучасним демократіям характерні такі ознаки: проведення демократичних виборів для формування органів державної влади; принцип поділ державної влади, розвинена система стримувань і противаг; багатопартійність; вільна і незалежна діяльність громадських організацій і засобів масової інформації; юридичні гарантії конституційно проголошених прав і свобод людини і громадянина; ідеологічний плюралізм [39]. Проте реальна демократичність проявляється не переліченням ознак у конституціях, а їх дотриманням і захистом.

Характерною ознакою конституційних демократій є політична відповідальність виконавчою влади за свою діяльність не лише перед главою цієї гілки влади, а й перед главою держави, законодавчою владою та всім суспільством. Виборці шляхом періодичного волевиявлення впливають на процеси організації та функціонування виконавчої влади. Демократичні політичні системи передбачають діяльність певних структур, які представляють і відстоюють інтереси різних груп громадянського суспільства перед урядом. «Таким чином, виконавча влада в політичних системах демократичного типу завжди обмежується у своїй діяльності принципом відповідальності, і, відповідно, нормативно-правові можливості та ступінь застосування й реалізації цього принципу виступають як найважливіший показник і ціннісний критерій рівня демократичності державного управління» [26, с.19].

У демократичних державах уряд формується спільно главою держави і парламентом, а роль кожного з них у цьому процесі залежить від форми державного правління. Тому політична відповідальність і підзвітність уряду залежить від способу його формування. Уряди за порядком формування поділяються на парламентський та позапарламентський. Парламентський спосіб формування уряду здійснюється за домінування парламенту, який після чергових або позачергових виборів за дорученням глави держави парламентською більшістю формує склад уряду. Так утворюються уряди у парламентарних формах правління. Позапарламентський передбачає призначення міністрів главою держави за номінальної участі парламенту, використовується у президентських формах правління.

Політична відповідальність уряду виокремлюється з взаємовідносин з іншими органами державної влади, тому уряд несе відповідальність перед главою держави та парламентом. Якщо уряд відповідальний одночасно перед парламентом і президентом – це подвійна політична відповідальність уряду, що є ознакою, як правило, змішаної республіканської форми правління. Залежно від домінування парламенту чи президента у процесі формування уряду змішана форма, відповідно поділяється на парламентарно-президентську чи президентсько-парламентарну.

С.Г. Серьогіна виокремлює такі основні системи політичної відповідальності уряду: абсолютно парламентську, обмежено парламентську, напівпарламентську (президентсько-парламентську), обмежено позапарламентську, абсолютно позапарламентську, квазіпарламентську (псевдопарламентську). Критерієм виступають взаємовідносини між урядом і парламентом, урядом і президентом. Абсолютно парламентська політична відповідальність виникає, коли уряд несе відповідальність у повному обсязі виключно перед парламентом. Обмежено парламентська система відповідальності передбачає підзвітність перед парламентом і лише частково перед главою держави. У країнах, де уряд відповідає рівною мірою перед

парламентом і главою держави існує напівпарламентський вид політичної відповідальності уряду. Обмежено позапарламентський означає повну відповідальність уряду перед главою держави і у чітко обмеженому обсязі – перед парламентом, абсолютно позапарламентський – виключно перед главою держави. Квазіпарламентська політична відповідальність уряду існує у соціалістичних країнах, де формально уряд відповідає перед парламентом, а фактично перед партійним керівництвом (Китай, КНДР) [31, с.23-30].

Представники уряду як вищого колегіального органу виконавчої влади держави можуть нести тільки колективну (солідарну) відповідальність або у поєднанні з індивідуальною відповідальністю кожного члена уряду, тобто міністра. Ці норми політичної відповідальності уряду закріплюються у конституціях держав.

У Конституції Іспанії визначено, що «Уряд несе солідарну відповідальність за свою політичну діяльність перед Конгресом депутатів», в Японії – «Кабінет здійснюючи виконавчу владу несе колективну відповідальність перед парламентом» [33, с.20]. Індивідуальна відповідальність міністрів існує у Австрії, Бельгії, Італії, Латвії, Польщі, Греції, Фінляндії, Швеції, що відповідно закріплено у їх основних законах. У Конституції Італії записано, що «міністри колегіально відповідають за акти ради Міністрів та індивідуально за акти своїх відомств» [33, с.20].

Політична відповідальність уряду перед парламентом здійснюється у таких формах висловлення парламентом вотуму недовіри уряду та відмова у довірі. Вотум недовіри передбачає ініціативу парламенту, який прагне відправити уряд або окремого міністра у відставку. З іншого боку, питання про довіру уряду – це голосування парламентаріїв за питання довіри, що ставиться самим урядом. Тому настання політичної відповідальності уряду перед парламентом здійснюється шляхом дострокового припинення повноважень та відставки.

У недемократичних режимах зі слабкою системою стримувань і протигаг уряд ризикує стати «заручником» розкладу сил політичних партій у парламенті або настроїв парламентаріїв, у протилежному випадку може сам стати джерелом зловживань.

У конституційному праві виокремлюють деякі обмеження на притягнення уряду до політичної відповідальності перед парламентом. Зокрема, по-перше, питання про вотум недовіри повинно бути підтримане певною кількістю голосів депутатів. В Україні необхідна одна третина голосів та підписів народних депутатів від конституційного складу парламенту для ініціювання питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та більшість від конституційного складу Верховної Ради України для прийняття резолюції недовіри (ст.87). По-друге, питання про відповідальність можливо відкласти на визначений термін від дня пропозиції з метою мобілізації урядом прибічників та для роботи з опозицією. Такі норми існують у конституціях Франції (ст. 49), Німеччини (ст. 67), Італії (ст. 94). По-третє, вотум недовіри не може висуватися протягом певного часу (року або парламентської сесії) з моменту розгляду вотуму недовіри чи довіри та/або затвердження програми діяльності уряду. Така вимога існує в Україні: «Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом одного року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України» (ст.87) [13]. По-четверте, щоб запобігти урядовій кризі в результаті змін у позиціях політичних партій у парламенті або за незадовільної оцінки діяльності окремих міністерств сучасні конституції передбачають висловлення вотуму недовіри окремому міністру [25, с.25-26].

У Німеччині, Угорщині закріплено у конституціях окрему норму, що забезпечує стабільність за умови політичної відповідальності уряду перед парламентом – це конструктивний вотум довіри. Його суть полягає у тому,

що одночасно з висловленням резолюції недовіри главі уряду повинен бути одночасно запропонований його наступник. Тобто відставка одного прем'єр-міністра відбувається одночасно з призначенням іншого, що забезпечує спадкоємність і стабільність урядової влади [37].

Новостворений уряд утворений парламентським способом повинен заручитися «прихильністю» парламенту, тобто отримати вотум довіри щодо складу уряду та програми діяльності. Така процедура називається інвеститурою уряду. Цей механізм погодження складу уряду та його політики забезпечує узгодженість дій законодавчої та виконавчої влади, а з іншого боку виражає настрої громадян, які проголосували на виборах за депутатів парламенту. У такий спосіб реалізується взаємна політична відповідальність громадянського суспільства та держави.

Забезпечення балансу повноважень законодавчої і виконавчої влади, відповідно парламенту і уряду, передбачає наділення уряду правовими засобами впливу на парламент. Зокрема, у державах з парламентарною і змішаною (парламентарно-президентською) формами правління у разі ініціювання вотуму недовіри чи відмови у довірі уряд або йде у відставку, або вимагає від глави держави розпустити парламент і призначити парламентські вибори. Саме право ініціювати розпуск парламенту є запобіжником системи стримувань і противаг, коли уряд може протидіяти утискам зі сторони парламенту. Стабільність уряду забезпечує розвиток суспільства і держави, особливо у демократичних системах. Тому наявність противаг у кожній з гілок влади не дає зловживати владою та повноваженнями, а нести політичну відповідальність.

Політична відповідальність уряду перед главою держави настає у формі відправлення у відставку цілого уряду або в індивідуальній формі, тобто окремого міністра. У разі відставки прем'єр-міністра за колективної відповідальності уряду як наслідок передбачається відставка всього виконавчого органу.

Відносини між урядом і главою держави за різних форм правління складаються по-різному, що впливає на політичну відповідальність уряду. Все залежить від ролі глави держави у процесі формування уряду. За президентської форми правління уряд формується президентом за номінальної участі парламенту, тому уряд не несе політичної відповідальності перед парламентом. За таких умов глава держави у будь-який час може відправити у відставку окремого міністра як притягнення його до політичної відповідальності у індивідуальній формі. Однак, колективної відповідальності у президентській формі державного правління не існує.

Змішаним формам правління характерний дуалізм виконавчої влади, тому що президент і уряд ділять між собою повноваження цієї гілки влади. Уряд очолює прем'єр-міністр, а президент здійснює загальне керівництво виконавчою владою. Таким чином, уряд відповідальний за реалізацію політики як орган виконавчої влади перед парламентом, а також несе колективну і/чи індивідуальну відповідальність перед президентом.

Парламентарним формам правління характерне формальне прийняття рішення про відставку уряду главою держави, однак за конституційно визначених підстав, а не з власної ініціативи. Тому уряд не потерпає від нестабільності політичної кон'юнктури, а лише відповідальний за свою діяльність та втілення програмної політики.

Інститут контрасигнатури – це противага політичної відповідальності уряду перед главою держави, що передбачає скріплення актів глави держави підписами прем'єр-міністра та/або відповідного міністра, без яких акти не набирають юридичної сили. Проте такий запобіжний захід ефективно діє лише за парламентарних форм правління, коли уряд утворюється без впливу глави держави. У інших формах є ризик набуття формального характеру, а не реальної противаги політичної відповідальності уряду перед главою держави.

Дослідження сучасних демократій, які входять до рейтингу «Індекс демократій» від «The Economist» за 2020 рік, та аналіз їх конституцій

дозволить підтвердити характерні риси поєднання інститутів політичної відповідальності урядів та форм державного правління. Індекс демократій розподіляє держави за показниками (виборчий процес і плюралізм, функціонування уряду, політична участь, політична культура, дотримання громадянських прав і свобод) на: повністю демократичні, недосконалі демократії, гібридні режими та авторитарні [40].

Х. Дж. Лінц визначає президентську форму державного правління як «систему, де глава виконавчої влади, наділений значними конституційними повноваженнями, включаючи контроль за складом кабінету і адміністрації, обирається прямим голосуванням на певний термін і незалежний від вотуму довіри парламенту. Він не тільки держатель виконавчої влади, а й символічний глава держави, який в період між виборами може бути відсторонений від влади тільки у порядку імпічменту» [17]. Президентські республіки характерні для Латинської Америки, багатьох країн Африки, Південній Кореї. Зараз найбільш демократичними у Латинській Америці визначають Уругвай, Чилі, Аргентину, Бразилію.

Уругвай в рейтингу «Індекс демократій» відносять до повністю демократичних, а функціонування уряду оцінюється досить високо (8,57 з 10). Уругвай за формою державного правління є президентською республікою, тому що Президент обирається на виборах, є главою держави і виконавчої влади. Одночасно з ним вибирається і вступає на посаду Віцепрезидент. Виконавча влада, а саме Кабінет, формується Президентом. Взаємовідносини між законодавчою (представляє двопалатний парламент – Генеральна Асамблея) і виконавчою владою чітко закріплені у розділі VIII Конституції Уругваю, що передбачає винесення вотуму недовіри зі боку парламенту. Однак, для ухвалення рішення про політичну відповідальність уряду Президент Уругваю скликає спеціальне засідання Генеральної Асамблеї, де необхідно підтвердити рішення про недовіру 3/5 голосів від всього складу. У протилежному випадку проводиться розпуск обох палат

парламенту та призначаються вибори. Новообрана Генеральна Асамблея повинна підтримати або відкликати вотум недовіри до Кабінету Міністрів абсолютною більшістю голосів. У разі схвалення резолюції недовіри уряд йде у відставку. Конституція Уругваю передбачає індивідуальну та колективну відповідальність міністрів [14].

Бразилія як типовий приклад Латинської Америки є президентською республікою, що було прийнято на референдумі у 1993 році. Конституція Бразилії (1988 р.) закріплює демократичний політичний режим, але практично це залежить не лише від згадування у тексті основного закону. Відповідно до ст. 76 виконавчу владу здійснює Президент республіки, якому допомагають міністри. До обов'язків міністрів входить: контрасигнатура актів і декретів, які підписує Президент; представлення главі держави щорічні звіти про роботу міністерств – це основні повноваження щодо відповідальності перед Президентом республіки. Крім того, Президент наділяється правом особисто призначати та звільняти міністрів. Тому уряд несе політичну відповідальність перед главою держави [16].

США виділяється серед усіх стабільністю існування президентської республіки як форми державного правління. Хоча «Індекс демократій» відносить її до категорії недосконалих демократій, ця країна заслуговує на увагу до її системи стримувань і противаг. Виконавчу владу очолює Президент, якого обирають на загальних демократичних виборах. Віцепрезидент також обирається і за певних умов заміщує Президента США, але до його звичайних обов'язків відноситься головування у Сенаті (верхня палата Конгресу). Президент США – політично незалежний і не відповідає перед іншими гілками влади, включаючи Конгрес. Глава держави розпоряджається широкою компетенцією, що обмежується лише можливістю притягнути до політичної відповідальності у порядку імпічменту.

Як глава виконавчої влади Президент США керує виконавчим апаратом, який називається Кабінет ще з часів першого Президента США

Дж. Вашингтона. Кабінет є консультативним органом при Президенті, ніяких юридично значимих актів він не приймає. Тому Президент не зобов'язаний слідувати порадам членів Кабінету. Міністрів і всіх інших посадових осіб призначає Президент США зі згоди Сенату, але лише у випадках між сесіями Конгресу та відповідно до окремих законів глава держави самостійно призначає посадових осіб. Президент США, відповідно до Конституції (Розділу 2 ст. II), може вимагати від керівника кожного виконавчого департаменту, тобто міністерства письмової думки з будь-якого питання його компетенції. Таким чином, у США уряд як вищий колегіальний орган виконавчої влади відсутній. Міністри несуть індивідуальну політичну відповідальність перед Президентом, який за власним рішенням може відправити у відставку окремого міністра [16].

Парламентарна республіка відрізняється, тим що «єдино демократичним законним інститутом є парламент, а влада уряду знаходиться в повній залежності від парламентського вотуму довіри» [17]. Хоча парламентарні республіки можуть включати і інститут президентства (обирається парламентом або особливою колегією, утвореною на його основі). Повноваження глави держави і глави уряду здійснюються різними особами, відповідно президентом і прем'єр-міністром. Парламентарні республіки поширена форма державного правління в Європі, яку використовують: Німеччина, Естонія, Італія, Латвія, Угорщина.

Естонія – східно-європейський приклад парламентарної республіки. Законодавча влада належить Парламенту, який називається Riigikogu. Виконавчу владу здійснює уряд, очолює Прем'єр-міністр та складають 14 міністрів. Президент виступає лише главою держави та обирається Парламентом або у деяких випадках Виборчою колегією, відповідно до Конституції Естонії. Президент пропонує кандидатів на посаду Прем'єр-міністра, якого має схвалити Парламент. У свою чергу, Прем'єр-міністр формує склад уряду, який також погоджують парламентарії. Будь-які зміни у

складі уряду республіки, що вступив на посаду, вносяться Президентом за поданням Прем'єр-міністра.

У Конституції Естонії чітко закріплено умови, коли Уряд Республіки подає у відставку: перше засідання нового Парламенту; відставка або смерть Прем'єр-міністра; висловлення Парламентом вотуму недовіри уряду чи Прем'єр-міністру. Президент звільняє Уряд під час вступу на посаду нового.

Уряд Естонії політично відповідальний перед парламентом, який може висловити вотум недовіри цілому уряду або окремому міністру. Формально Президент звільняє уряд або міністра, але рішення приймається виключно Парламентом. Вотум недовіри до уряду на одних і тих самих підставах може бути ініційоване раз у три місяці. З іншого боку, Уряд наділений правом звернутися до Президента з вимогою призначити позачергові вибори Парламенту у тому випадку, якщо не реалізовано вотум недовіри Уряду Республіки чи Прем'єр-міністру.

Іншою формою політичної відповідальності Уряду Естонії перед Парламентом є оголошення Урядом Республіки законопроекту, внесеного ним до Парламенту, зі статусом предмету довіри. Такий законопроект не може бути винесений на голосування раніше, ніж на другий день після того, як його прийняття було оголошено предметом довіри. Якщо Парламент Естонії не прийме законопроект, уряд подає у відставку [42].

Змішана республіканська форма правління поєднує риси президентської та парламентарної республік. Її основними ознаками є: обрання президента на загальних виборах з широкими повноваженнями; формування уряду спільно президентом і парламентом за переважання одного з них; подвійна політична відповідальність уряду – перед президентом і парламентом; дуалізм виконавчої влади – розподіл повноважень зі здійснення виконавчої влади між президентом і урядом; відсутність або формальність інституту контрасигнатури; право президента

на розпуск парламенту за настання певних підстав; право президента на законодавчу ініціативу [39].

Для з'ясування різновиду змішаної республіки необхідно визначити, хто переважає у процесі формування уряду: президент чи парламент. Якщо глава держави – це президентсько-парламентарна республіка, наприклад Ірландія, Чехія, Франція.

Поділ державної влади у Франції здійснюється між президентом, парламентом і урядом. Порядок формування французького Уряду, закріплений у Конституції і передбачає, що Президент призначає Прем'єр-міністра і за його поданням міністрів. Декрет президента про призначення Уряду декрет не потребує контрасигнатури. Однак, новоствореному Уряду необхідно отримати вотум довіри з боку парламенту (Національними зборами), тому Президент вимушений дослухатися до парламентської більшості. Французький уряд відповідальний перед парламентом і главою держави. Президент Франції наділений повноваженнями самостійно ухвалювати рішення про відставку уряду, посилаючись на ініціативу від Прем'єр-міністра або через вотум недовіри від Національних зборів. Питання про довіру уряду, які ставляться у парламенті Прем'єр-міністром, стосується програми уряду або законопроекту, які у разі схвалення не потребують голосування законодавчого органу. З іншого боку, Національні збори наділені правом відхилити їх та ініціювати вотум недовіри уряду, що мають підписати 1/10 членів парламенту (ст. 49). Частота висловлення недовіри уряду регулюється французькою Конституцією: під час однієї чергової сесії не більше трьох вотумів недовіри, один під час надзвичайної сесії [41].

За парламентарно-президентської республіки визначальну роль у формуванні уряду належить парламенту, як наприклад в Австрії, Ісландії, Польщі, Словаччині, Україні. Словенія також є парламентарно-президентською республікою, тому що Парламент і Президент обираються на загальних виборах, а також спільно формують уряд за вирішальної ролі

парламенту. Уряд Словенії складається з Прем'єр-міністра і міністрів, є незалежним і підзвітним Національним зборам (парламенту). Прем'єр-міністр обирається більшістю голосів Національними зборами після консультацій Президента та керівників політичних партій представлених у парламенті. Інші міністри призначаються та звільняються з посади Національними зборами за поданням Прем'єр-міністра.

Члени уряду Словенії несуть колективну політичну відповідальність за політику виконавчого органу, але кожен міністр відповідає за своє власне міністерство. Стаття 116 Конституції Словенії визначає умови висловлення Національними зборами вотуму недовіри. Для прийняття такого рішення необхідно подання не менше 10 депутатів та голосування більшої частини депутатів за нового Прем'єр-міністра. Уряд продовжує здійснювати свої повноваження до присяги нового уряду. Тому у Словенії діє конструктивний вотум недовіри. Інші умови висловлення недовіри застосовуються у період надзвичайного стану або війни, тоді необхідно 2/3 голосів депутатів і 48 годин між поданням і самим голосуванням за нового Прем'єр-міністра.

Глава уряду Словенії може вимагати голосування за питання довіри уряду. Якщо таке подання не підтримує більшість парламентаріїв, то Національна асамблея повинна протягом 30 днів обрати нового Прем'єр-міністра або висловити довіру чинному, шляхом нового голосування. У іншому випадку, Президент уповноважений розпустити Національні збори і призначити вибори. Голосування за довіру уряду може поєднуватися з певними законопроектами, що подаються Прем'єр-міністром. У разі відмови в довірі уряд йде у відставку, тобто несе політичну відповідальність. У Конституції Словенії міститься положення, що між поданням і голосуванням щодо вотуму недовіри має протіти не менше 48 годин [43].

Парламентарні монархії зберігають передачу верховної влади шляхом престолонаслідування, але поєднують їх з демократичними інститутами (виборами, референдумами, політичною відповідальністю). Монарх зберігає

певні представницькі функції та активно вступає в моменти криз і конфліктів у сфері внутрішньої політики. Всі повноваження монарх зобов'язаний виконувати у межах конституцій та з погодженням парламентів, що виражає волю народу. Тому вислів монарх «царює, але не управляє» є доречним.

Політичні традиції таких держав забезпечують стабільність інституцій та політичної участі, що відображається у «Індексі демократій». У топ-10 знаходиться п'ять країн з конституційно монархічною формою державного правління. Конституційними монархіями нині є: Нідерланди, Бельгія, Данія, Норвегія, Швеція, Іспанія, Андорра, Японія, Велика Британія та країни Британської співдружності [40].

Данія – європейська парламентарна монархія, яка займає сьоме місце за «Індексом демократії». Відповідно до Конституції Данії, монарх здійснює законодавчу владу сумісно з Парламентом (Folketing), а виконавча влада покладена на уряд, який призначається главою держави. Зараз монархом Данії є Королева Маргрете II. Глава держави призначає та звільняє Прем'єр-міністра та інших міністрів. Міністри несуть відповідальність за діяльність уряду, а саме у формі вотуму недовіри від Фолькетингу. Якщо Парламент проголосує за недовіру Прем'єр-міністру, у відставку йде весь уряд, за умови не призначення загальних виборів до Парламенту. Тобто діє солідарна політична відповідальність. Уряд продовжує виконувати свою діяльність, а міністри залишаються на своїх посадах для забезпечення стабільного ведення офіційних справ. Також міністри можуть втратити посаду у порядку імпічменту з ініціативи монарха або Фолькетингу за погане управління або зловживання службовим становищем. Судова гілка влади, а сама Вищий суд розглядає справи про імпічмент, порушені проти міністрів.

У Данії існує інститут контрасигнатури, адже законодавчі та урядові акти не дійсні без підписів монарха та одного або кількох міністрів. Тому відповідний міністр, який скріпив постанову, несе політичну

відповідальність за неї. Монарх не несе відповідальності за свої дії, його особа священна і недоторкана [44].

Форма державного правління хоча і закріплюється у конституціях, але у періоди нестабільності та на етапах занепаду існують ризики здійснення повноважень вищих органів влади відходячи від норм основних законів. Тому у політології та конституційному праві існують поняття політичного і державного режимів, що відображають політичну владу у державі у певний період часу. Політичний режим (функціональний аспект держави) – це система методів і засобів здійснення політичної влади в державі. Політичні режими поділяються на: демократичні та недемократичні. Державний режим – це спосіб здійснення державної влади в країні. Головними ознаками державного режиму є: поділ державної влади та його характер та співвідношення законодавчої і виконавчої влад, що змінює конфігурацію політичних сил після кожних виборів. Тому форма державного правління, у першу чергу, проявляється у конституціях, а на практиці поділ влади та її функціонування проявляється у політичному і державному режимах.

Отже, форми політичної відповідальності уряду залежать від способу формування цього органу. Форма державного правління визначає спосіб організації державної влади, принципи формування і взаємовідносини вищих органів держави. Тому інститути політичної відповідальності уряду та їх особливості визначаються формою державного правління. Загальні характерні риси політичної відповідальності уряду, що теоретично обґрунтовані через зв'язок з формами державного правління, можуть зазнавати змін у окремих державах і за певних політичних ситуацій. Конституційно закріпленні інститути політичної відповідальності уряду як механізму у системі стримувань і противаг між гілками влади забезпечують юридичний демократизм, який реалізується або ні.

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УРЯДУ ПЕРЕД ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Політична відповідальність уряду перед іншими органами державної влади тільки один із шаблів. Рівні політичної відповідальності охоплюють: політичну відповідальність держави у міжнародних відносинах, взаємну відповідальність громадянського суспільства та держави, відповідальність в системі вищих органів державної влади та політична відповідальність в системі місцевої влади. Максимальна ефективність виконавчої влади досягається завдяки спільній, злагодженій роботі державних структур та громадянського суспільства. Політична участь та політична культура впливають на розвиток демократії, де найбільше можливостей діяльності громадянського суспільства.

У системі органів державної влади парламент виступає провідником інтересів народу та єдиним законодавчим інститутом, а уряд лише запроваджує політичні рішення. Такий розподіл державної влади вважається досягненням демократії. Однак В. Мішин вважає, що це сприяє розмиттю політичної відповідальності вищих органів держави, тому пропонує зміни: «В існуючій системі влади на уряд покладається тільки виконання законів. Приймаються вони парламентом. Пропонувати проекти законів повинні ті, хто буде їх виконувати» [24].

Л. Даймонд виділяє парадокс демократії через суперечність між представничістю (representativeness) і керованістю (governability). Тобто це виявляється у конфліктах між парламентом і урядом у демократичних системах, а щоб зберегти стабільність запроваджують механізми народного представництва і підзвітності. Мислитель описує взаємозв'язки між

виконавчою, законодавчою владою та представниками суспільства таким чином: «Уряд повинен не тільки реагувати на вимоги зацікавлених груп, а й бути здатним стати посередником між ними, опиратися їм. Це потребує партійної системи, яка може створити досить стабільний і згуртований уряд, щоб репрезентувати конкурентні групи та інтереси в суспільстві та відповідати на їхні вимоги, не потрапивши в залежність від них і не будучи паралізованим їхнім тиском. Представничість вимагає, щоб партії висловлювали ці конфліктні інтереси і зверталися до них, а керованість вимагає, щоб партії мали достатню автономію, аби піднятися над ними» [7, с.93].

Виконавча влада не має прямого контакту зі суспільством, яке висуває вимоги та запити. Проте, для уряду важливо зберігати високий рівень довіри громадян, який свідчить про правильність їх діяльності та політичного курсу. Тому політична відповідальність уряду виражається як засіб парламентського контролю.

Формами підпорядкування уряду парламенту є підконтрольність (парламентський контроль) та підзвітність (звітування уряду перед парламентом). Парламентський контроль здійснюється у формі: депутатських запитів і звернень, інтерпеляцій, контроль діяльності уряду з боку парламентських комітетів та комісій, парламентські розслідування. Депутатські запити та звернення – це інструменти діяльності парламентаріїв, що передбачають роз'яснення з приводу певних питань. Депутатські запити та звернення можуть бути адресовані будь-кому – від глави держави, уряду та інших органів державної влади чи місцевого самоврядування до керівників різних підприємств, установ та організацій. У випадку політичної відповідальності уряду, то депутатські запити – це вимога зі сторони представників законодавчої влади отримати офіційну відповідь на питання щодо діяльності уряду або окремого міністра, на яку обов'язково має надійти відповідь у визначений строк та влаштовується слухання. З іншого боку,

депутатське звернення є лише пропозицією з боку парламентарія, тому не потребує неодмінної офіційної реакції з боку міністрів.

Інтерпеляція – це особливий вид колективних запитів груп депутатів, мінімальна кількість визначається у конституції. У разі подання інтерпеляції уряд повинен відзвітувати на засіданні парламенту щодо питання, яке висувається. Якщо парламент не підтримує позицію уряду, то висловлюється вотум недовіри цілому уряду або певному міністру. Наприклад, у Словенії конституційно закріплено положення про інтерпеляцію (ст. 118):

«Інтерпеляція щодо роботи уряду або окремого державного міністра дійсна за подання 10 депутатів Національних зборів. Якщо після такої інтерпеляції більшість усіх обраних депутатів проголосували за недовіру уряду чи окремому міністру, уряд або такий міністр, незалежно від обставин, може бути звільнений Національними зборами» [43].

Контроль за діяльністю уряду парламентськими комітетами та комісіями, а також парламентські розслідування здійснюються відповідними структурними елементами парламенту. В Україні конституційно закріплено у межах повноважень Верховної Ради контрольну функцію, зокрема за діяльністю Кабінету Міністрів: «розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції та закону» (ст.85) [13].

Підзвітність уряду відбувається у формах парламентських слухань чи звітів урядів про виконання урядової програми, бюджету або з питань здійснюваної політики. Парламентські слухання відбуваються на вимогу законодавчого органу, де обговорюються найважливіші питання поточної внутрішньої та зовнішньої політики із залученням міністрів. Такі засідання проходять у відкритій формі (присутній ЗМІ, представники громадськості) або закритій, якщо обговорюються питання державної таємниці. Звіти уряду

про виконання урядової політики, бюджету та з питань поточної політики проводяться за чітко встановленою процедурою і, як правило, щорічно.

В українському законодавстві передбачено у ст.116 Конституції України та інших законах, що розробка Державного бюджету України є виключною компетенцією Кабінету Міністрів, а також звітування за його виконання перед Верховною Радою України. Кабінет Міністрів щорічно звітує «про хід і результати виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України на пленарному засіданні Верховної Ради доповідає Прем'єр-міністр України, а в разі його відсутності – Перший віце-прем'єр-міністр України». Також в Україні передбачено проведення «години запитань до Уряду», який проводиться кожного тижня відведеного для пленарних засідань Верховної Ради, у п'ятницю з 10 до 11 години, за окремо визначеною процедурою у Регламенті Верховної Ради України. Загалом у Регламенті ВРУ відведено окрему главу щодо розгляду питань, пов'язаних з парламентським контролем за діяльністю Кабінету Міністрів України (Глава 38) [29].

Велика увага приділяється розробці та представленню урядової програми парламенту, що у деяких країнах включається до питань висловлення довіри, а її не виконання призводить до висловлення вотуму недовіри як форми політичної відповідальності уряду. Український основний закон не закріплює вимоги та тлумачення урядової програми, а лише згадує, що «Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховної Ради України» [13].

Регламент Верховної Ради України відводить окрему статтю розгляду питання про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, яка подається на розгляд Верховної Ради у місячний строк після сформування Кабінету Міністрів України на строк його повноважень. Питання про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України розглядається на

пленарному засіданні у 15-денний строк після її надходження до Верховної Ради. Це питання включається до порядку денного відповідної сесії Верховної Ради без голосування. Прем'єр-міністр України особисто представляє Програму діяльності Кабінету Міністрів України на пленарному засіданні Верховної Ради та відповідає на запитання народних депутатів. За результатами розгляду Програми діяльності Кабінету Міністрів України Верховна Рада може схвалити Програму діяльності Кабінету Міністрів України або надати Уряду можливість доопрацювати з урахуванням зауважень і пропозицій, висловлених при її обговоренні. За умови несхвалення Програми діяльності Уряду, виконавчий орган продовжує виконувати свої функції та повноваження, а Програма діяльності Уряду може бути повторно внесена не раніш як через рік після дня її несхвалення [29].

В. Мішин розглядає відповідальність влади через три елементи: «Перший – це програма розвитку країни, другий – керівник уряду, який прийняв на себе відповідальність за її виконання, третій – це народ. Безпосередньо перед народом виставляють свої варіанти програми перетворення їх розробники – кандидати в майбутні правителі. Народ обирає одну з них, погоджуючись тим самим вкласти свої сили в її здійснення, а при невдачі власним благополуччям заплатити за помилковий вибір» [24]. Тому взаємна політична відповідальність органів державної влади, зокрема уряду, і громадянського суспільства реалізується через механізми безпосереднього волевиявлення – вибори, референдуми.

Відповідальна виконавча влада повинна бути відкритою та підзвітною, що дає можливість громадянам брати участь у обговореннях суспільно важливих питань, бути обізнаними у поточних справах та відстоювати інтереси у відносинах з урядом. З цією метою у 2011 році було започатковано міжнародну ініціативу «Партнерство «Відкритий Уряд»» («Open Government Partnership»). Основні цінності міжнародного партнерства спрямовані на

об'єднання зусиль урядів та громадянського суспільства для створення позитивних змін у суспільстві.

Україна долучилася до цієї ініціативи і взяла на себе обов'язки країни-учасниці: розробляти спільно з інститутами громадянського суспільства План дій на дворічний період, реалізувати його, забезпечувати відкритість, публікувати звіт з власною оцінкою результатів впровадження Плану дій та згоду на незалежне оцінювання результатів діяльності. Ініціатива «Відкритий Уряд», у першу чергу, прагне впроваджувати зміни щодо підзвітності, доступу до публічної інформації, участі громадян, технологій та інновацій у забезпеченні прозорості та підзвітності владних структур. Україна розпочала впровадження п'ятого Плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд»» у 2021-2022 рр. [28].

Ф. Фукуяма вважає, що: «Підзвітність і відповідальність не є однобічним рухом від держави до суспільства. Якщо уряд не може діяти цілісно і якщо бракує ширшого сенсу публічним цілям, то це означатиме брак фундаменту для справжньої політичної свободи (як здатності суспільства до самоврядування)» [36, с.453].

Співпраця органів державної влади, зокрема уряду, та громадянського суспільства стає можливою завдяки активності громадян. На думку Г. Алмонда та С. Верби політична участь або «учасницька політична культура» пов'язана з «активною роллю індивіда в державі, що виявляється не тільки на виборах, а й у політичних інтересах, інформації, знаннях, формуванні громадської думки та членстві в різних організаціях. В основі орієнтації на участь у політичному житті лежать властиві громадянам політична ефективність, впевненість у своїй силі й усвідомлення своєї компетентності – риси, які дають громадянам змогу відчутти, що їхні політичні дії можуть спричинити політичні зміни або виправити кривду» [7, с.894].

Політична участь і активність є частиною поняття політична культура. Л. Даймонд дає таке визначення: «Політична культура – це властиві певному

народові поширені погляди, настанови, цінності, ідеали, почування та оцінки політичної системи своєї країни та своєї ролі в цій системі» [7, с.884]. Американський дослідник демократії наводить перелік елементів політичної культури, які поділені на три типи орієнтацій: когнітивну орієнтацію, пов'язану зі знанням про політичну систему й поглядами на неї; афективну орієнтацію, що полягає в емоційному ставленні до політичної системи, і оцінкову орієнтацію, що охоплює прихильність до певних політичних цінностей і суджень (на основі інформації та почуттів) про досягнення політичної системи, пов'язані з цими цінностями. На думку Л. Даймонда, оцінкові судження легко змінюються під впливом досвіду та подій, проте норми та цінності – це найглибші орієнтації на певні політичні дії й політичну систему [7, с.884-886].

Зважаючи на взаємний вплив держави та суспільства, демократична система висуває вимоги до своїх громадян, а саме політичні цінності та орієнтації: толерантності, ефективності, знань та участі в політичному житті. Проте дослідження доводять, що незадоволені життям, соціально й економічно незабезпеченні люди не довіряють державі та не беруть активної політичної участі. Тобто існує зв'язок між економічним розвитком і демократією, підтверджує Р. Інглгарт, висуваючи ідею, що «політична культура може правити за вирішальну ланку між економічним розвитком і демократією» [7, с.883].

Політична культура впливає на характер існування демократії. До головних чинників, що її формують належать: політична освіта на основі історичного досвіду, інституційні зміни, політична соціалізація громадян, а також економічні та соціальні зміни, що впливають на організацію та функціонування політичної системи. Г. Алмонд вважає, що «політична культура впливає на структуру та ефективність урядування, але, безперечно, аж ніяк не визначає їх» [7, с.886].

Розвиток політичної культури у суспільстві впливає на процеси управління державою, адже, з одного боку, політична участь громадян сприяє впровадженню позитивних змін, а з іншого, це визначає умови формування майбутніх поколінь і еліти, що будуть боротися за владу.

«Низький рівень відповідальності з боку насамперед представників органів державної влади пояснюється багато в чому низьким рівнем їхньої політичної культури, хоча відомо, що саме наявні в суспільстві державно-владні структури виступають не тільки як її складовий елемент, а і як інститути, що значною мірою зумовлюють тип політичної культури в суспільстві» [26, с.17]. Тому члени уряду та інших органів влади – це результат розвитку суспільства та політичної культури. Політична відповідальність уряду залежить не лише від прописаних норм у конституції, а й цінностей і соціальних норм, що повністю виражається у морально-політичній відповідальності посадових осіб. Представники виконавчої влади несуть політичну відповідальність, у першу чергу, за власну діяльність на посаді, що може бути ефективною чи неефективною, що передбачає негативні наслідки у вигляді відставки.

«В ідеалі політична відповідальна діяльність – це тотожність планів, засобів їх реалізації і отриманих результатів» [26, с.6]. Цю «формулу» можна застосувати для пояснення ефективної діяльності уряду, який представляє програму своєї діяльності на строк повноважень, засоби її реалізації через законопроекти, інші розпорядження та акти. Останнім етапом є щорічне звітування перед парламентом за результати виконання урядової програми, бюджету.

Ефективність діяльності уряду досліджується як на міжнародному рівні для порівняння різних країн, так і внутрішніми службами для якісного розуміння «перемог і провалів» запровадженої політики. Ефективність уряду залежить від: якості державних послуг, якості державної служби та ступеню незалежності від політичного тиску, якості формулювання та реалізації

політики, довіри до неї серед громадян і представників інших гілок влади. Оцінки діяльності виконавчої влади ґрунтуються на соціологічних та експертних опитуваннях, що проводяться серед громадян, представників громадських організацій та на основі даних комерційних та державних організацій.

Ефективність урядової діяльності у різних країнах світу з року в рік вивчається Світовим банком у рамках програми «World Governance Indicators». Показниками даного моніторингу є: якість бюрократії (інституціональної ефективності), якість публічного адміністрування, якість інфраструктури, задоволення базових потреб і суспільних благ, задоволення інфраструктурою, якість освіти і медицини, стабільність та можливість адаптації державної політики до змін в економіці. За даними «World Governance Indicators» (2019 р.) найвища ефективність діяльності уряду: Сінгапур, Швейцарія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Данія, Фінляндія, Канада [45].

Загрозами ефективного та відповідального управління виступають клієнтелізм, корупція, що поширюються у владних структурах і заважають розвитку держави. Ф. Фукуяма розглядає клієнтелізм як загрозу ефективності управління: «Клієнтелізм – це торгівля голосами й політичною підтримкою задля отримання індивідуальних пільг, на протипагу програмній політиці...» [36, с.207]. Протилежною, на його думку, є меритократія як «принцип ефективного управління; принцип демократії є участь населення. Ці принципи можуть працювати разом, але між ними завжди є тертя й суперечності» [36, с. 207-208].

Корупція – інша «хвороба», що зазвичай ослаблює державну бюрократію або стає на заваді її посиленню, тому вона заважає політичному розвитку. С. Гантінґтон визначає корупцію як «результат розмежування суспільного добробуту і приватного інтересу, яке з'являється разом з модернізацією» [6, с. 71] На його думку, корупція досягає піку під час

інтенсивних стадій модернізації. Саме етап модернізації заохочує корупцію тим, що створює нові джерела багатства і влади, що підносять нові суспільні групи з новими ресурсами. Корупція здебільшого зводиться до здійснення якоїсь політичної дії в обмін на економічні блага. Уряд або окремих міністр, який замішаний у корупції та ставить приватний інтерес вище суспільного блага, повинен нести політичну відповідальність не лише у вигляді відставки, а й каратися законом. Дж. Гаррінгтон слушно зауважує: «Корумпованість одного уряду дає життя новому уряду» [6, с.78; .69-80].

Орієнтованість на результат зазвичай позитивна риса діяльності уряду. Проте Л. Даймонд застерігає демократичні уряди від переважання вимог громадськості, що забезпечать перемогу на виборах, над довготривалими, ефективними розвитком, який матиме сенс у майбутньому. «Демократії, а надто нові демократії, страждають від однієї специфічної проблеми, пов'язаної з ефективністю врядування: народна оцінка діяльності уряду має тенденцію бути короткозорою. Отож демократичні уряди геть усюди – в індустріалізованому світі анітрохи не меншою мірою, ніж у країнах, що розвиваються, – постійно відчувають спокусу формувати свою політику з огляду на наступні вибори. В короткій перспективі це може мати добрий політичний сенс, але аж ніяк не сприяє добрій економічній політиці» [7, с.94].

Г. Йонас відводить відповідальності визначне місце і проголошує її найвищою моральною цінністю XXI ст., адже ця категорія, спрямована в майбутнє. Перспективи політичної відповідальності уряду, відкритості та прозорості його діяльності лежать в основі електронного урядування. Електронне урядування (е-урядування) – це спосіб організації публічної влади, взаємодії органів влади, громадян та бізнесу з використанням інформаційно-комунікаційних технологій при наданні публічних послуг та прийнятті управлінських рішень. Першим у США у 1997 р. було вжито термін електронний уряд (e-government) як «єдину інфраструктуру

міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання [10, с.12]), що є головною складовою процесу е-урядування. Тобто як зв'язок між органами виконавчої влади на різних рівнях.

Основні принципи електронного урядування включають: прозорість і відкритість влади; конфіденційність та інформаційна безпека; єдині технічні стандарти і взаємна сумісність; орієнтованість на інтереси і потреби споживачів послуг; підконтрольність та підзвітність органів влади громадянам та суспільству [10, с.25-28]. Подальше реформування публічного управління, яке охоплювало всі органи влади вимагало тлумачень нових процесів, що відбувалися, через це з'явилися поняття: електронна держава і електронна демократія.

Електронний уряд також розглядають як «модель державного управління, що заснована на використанні сучасних інформаційно-комунікативних технологій з метою підвищення ефективності та прозорості органів влади, встановлення ефективного громадського контролю над нею» [10, с.59]. Таке розуміння сприяє розвитку політичної відповідальності уряду у процесі е-урядування. Електронний уряд реалізує концепцію прозорого уряду, забезпечує вільний доступ до об'єктивної і достовірної інформації про діяльність органів державної влади та прийняті ними рішення.

Запровадження нових технологій встановлює прямі зв'язки між урядом і громадянським суспільством, яке завдяки політичній участі може впливати на політичні рішення. Тобто електронне урядування підпорядковує уряд як орган виконавчої влади громадянському суспільству, яке очікує підзвітності зі сторони влади. Проявами політичної відповідальності уряду перед громадянським суспільством є зменшення довіри, необрання на наступних виборах.

Позитивним чином електронне урядування впливає на боротьбу з корупцією. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у сфері запобігання корупції, зокрема, спонукає до реформ в адміністративній сфері, сприяє ефективному проведенню журналістських розслідувань та запобіганню корупції у майбутньому. В Україні питання боротьби з корупцією стоїть досить гостро. Деякі ініціативи з розвитку інформаційної інфраструктури відкритих даних в Україні у сфері запобігання корупції вже було реалізовані. Наприклад, система електронних державних закупівель (Prozorro), єдиний веб-портал використання публічних коштів (Є-data) та єдиний державний веб-портал відкритих даних (www.data.gov.ua).

Україна не знаходиться на передових позиціях у міжнародних рейтингах демократії та ефективності уряду, але електронне урядування та постійний розвиток може позитивно вплинути у майбутньому. Нові технології з відповідальним підходом до управління допоможе розв'язати деякі нагальні проблеми, наприклад бюрократизм, корупцію в адміністративних структурах та підвищить освіту і культуру громадянського суспільства.

Звертаючись до українського досвіду у сфері електронного урядування, можна стверджувати, що перші кроки до активізації процесів е-урядування зроблено. Створено Міністерство цифрової трансформації України у вересні 2019 р., у Верховній Раді України діє Комітет цифрової трансформації України, що може впливати на зміни і прийняття потрібних законодавчих ініціатив для запровадження подальшого електронного урядування.

Електронне урядування сприяє ефективності уряду, а також підносить відносини держави і громадянина на новий рівень. Такі процеси впливають на політичну відповідальність всіх органів державної влади, у тому числі й уряд перед громадянським суспільством і створює нові можливості їх взаємодії.

Отже, політична відповідальність уряду перед громадянським суспільством має свої особливості. Одним із засобів реалізації є парламентський контроль за діяльністю уряду, адже парламентарії представляють інтереси всього суспільства. Демократія сприяє розвитку громадянського суспільства, яке через політичну участь може впливати на політичні рішення. Відкритість, прозорість і підзвітність – характерні риси відповідального уряду, який готовий до об'єднання зусиль з громадянським суспільством для позитивних змін. Політична відповідальність представників уряду залежить від політичної культури, яка базується на цінностях, ідеалах, соціальних нормах суспільства. Нові можливості взаємної відповідальності уряду та громадянського суспільства відкриває електронне урядування, яке підносить відносини держави і суспільства на інший якісний рівень.

ВИСНОВКИ

Відповідальність пронизує кожну сферу суспільного життя, тому що доповнює свободу як міру реалізації особи у суспільстві. Феномен відповідальності ґрунтується на філософському підході, який став основою для подальших досліджень іншими науками, зокрема політологією. Політична відповідальність тлумачиться як вид соціальної відповідальності, який базується на відповідності дій індивідів та спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам та соціальним нормам щодо здійснення публічної влади.

Політична відповідальність уряду є видом політичної відповідальності органів державної влади, що має свої особливості, але зберігає загальні риси: відповідальність перед громадянами та державою за виконання функцій та політику, яку проводять. Особливою характеристикою політичної відповідальності уряду є його підпорядкування і відповідальність перед

главою держави і/або парламентом, залежно від форми державного правління.

Демократії необхідна політична відповідальність як складова, перш за все, державного правління. Демократичний принцип поділу влади і система стримувань і противаг закріпили політичну відповідальність у багатьох конституціях світу. Тому політична відповідальність уряду розглядається не тільки як політичний атрибут демократії, а й конституційний. Інститути політичної відповідальності у системі вищих органів державної влади забезпечують політичну стабільність, ефективність держави, які стають можливими лише через збалансованість функцій, повноважень кожного органу державної влади. Застосування інститутів політичної відповідальності свідчить про рівень демократизму більше, ніж просто його конституційне закріплення.

Форма державного правління визначає інститути політичної відповідальності уряду, адже в залежності від способу формування виконавчого органу влади реалізуються засоби такої відповідальності. Політична відповідальність уряду перед парламентом втілюється у формі висловлення вотуму недовіри та відмові у довірі. Система стримувань і противаг передбачає двосторонній зв'язок, тому уряд наділений можливістю у разі відхилення питання довіри до нього, сприяти розпуску парламенту. Межі взаємовідносин уряду і глави держави у формах державного правління різні, але форма реалізації політичної відповідальності уряду перед главою держави одна – відставка всього органу або окремого міністра. Урівноважує вплив глави держави на уряд інститут контрасигнатури, який виступає «запобіжником» для захисту та відстоювання інтересів уряду як органу державної влади. Такий підхід до політичної відповідальності уряду ґрунтується на розумінні як механізму системи стримувань і противаг між гілками влади. Однак, на застосування норм конституцій щодо політичної відповідальності уряду може впливати зміна конфігурації політичних сил

після кожних виборів, що змінює характер взаємодії та співвідношення законодавчої і виконавчої влад, а також методи і засоби здійснення політичної влади.

Інструментами впливу народу в сучасних демократіях є засоби безпосередньої демократії – вибори та референдуми, адже так формуються органи державної влади та визначають політичний курс на певний строк. Політична відповідальність уряду контролюється народними обранцями у будь-якій формі державного правління, відповідно парламентом або главою держави. Загалом однією з функцій парламенту є представлення і захист інтересів народу, що зобов'язує законодавчий орган контролювати виконавчий, який йому підконтрольний та підзвітний.

Політична відповідальність уряду перед громадянським суспільством здійснюється взаємно, тому що уряд відкритістю, прозорістю та підзвітністю сприяє можливості політичної участі громадян, які прагнуть політичних змін. Міцний зв'язок між виконавчим органом і громадянським суспільством забезпечує потенційно максимальну ефективність уряду.

Взаємна відповідальність представників уряду та громадян виражається у тому, що орган виконавчої влади представляють люди, які вирости у тому ж суспільстві, з такими ж цінностями, ідеалами, соціальними нормами, що складає політичну культуру. Тому одним з чинників, який впливає на політичну відповідальність уряду є рівень панування демократичних орієнтирів, у тому числі і політичної участі. Підвищення рівня політичної культури як посадовців, так і представників громадянського суспільства позитивно вплине на проблему політичної відповідальності. Новий рівень демократичних відносин між органами влади, зокрема уряду, та громадянського суспільства, їх взаємної відповідальність можливий завдяки впровадженню електронного урядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балан С. Політична відповідальність в процесі здійснення державної влади. Наукові записки. Курасівські читання. 2005. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2006. 469 с.
2. Барбер Майкл Як керувати урядом. На користь громадян і для спокою платників податків. Пер. з англ. Катерина Дика. К.: *Наш Формат*, 2019. 360 с.
3. Боголейко А.М. Соотношение конституционно-правовой и политической ответственности. Теоретико-методологические и конституционные основы развития системы права Республики Беларусь: сборник статей. Белорусский государственный университет. Минск: *Право и экономика*, 2011. 304 с. С. 197-204.
4. Вебер Макс Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998. С. 173-191.
5. Гаєк Ф. А. Конституція свободи. Пер. з англ. Мирослави Олійник, Андрія Королишина. Львів: *Літопис*, 2002. 556 с.
6. Гантінгтон Семюел Політичний порядок у мінливих суспільствах/ пер. З англ. Тарас Цимбал. К.: Наш формат, 2020. 448 с.
7. Демократія: антологія. Наук. т-во ім. В. Липинського; упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. 1108 с.
8. Дзятківський В. В. Політична відповідальність органів державної влади: теоретичні засади аналізу. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 80 (№ 1). С. 338-342.
9. Дзятківський В. В. Поняття морально-політичної відповідальності в сучасній політології. *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 23. С. 107-118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gums_2014_23_15 (дата звернення: 10.05.2021).
10. Електронне урядування та електронна демократія: навч. посіб.: у 15 ч. За заг. ред. А.І. Семенченка, В.М. Дрешпака. К., 2017.
11. Йонас Г. Принципи відповідальності. У пошуках етики для

- технологічної цивілізації. Пер. з нім. К.: *Лібра*, 2001. 400 с.
12. Коваленко А. А. Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічний аспект. *Віче*. 2001. №1.
13. Конституція України: закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96 з останніми змінами та доповненнями № від . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.05.2021 р.).
14. Конституція Восточной Республики Уругвай. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/uruguay/urugua-s.htm (дата звернення: 10.05.2021 р.).
15. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Том 3. Отв. ред. Б.А. Страшун. М.: *Издательство БЕК*. 1997. 764 с.
16. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. Т. 4. Часть Особенная: страны Америки и Азии / Отв. ред. проф. Б. А. Страшун. *Издательство НОРМА*. 2001. 656 с.
17. Линц Х. Дж. Опасности президенства. URL: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm> (дата звернення: 10.05.2021 р.).
18. Лок Джон Два трактати про правління. Пер. з англ. Павло Содомора. К.: *Наш Формат*. 2020. – 312 с.
19. Малкіна Г. Демократія і політична відповідальність. Сучасна українська політика: збірник наукових праць. К.: *Український центр політичного менеджменту*. 2010. Випуск 21. С. 23-32.
20. Малкіна Г.М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): монографія. К.: *ВПЦ "Київський університет"*. 2010. 326 с.
21. Мартиненко В.М. Демократичне врядування: проблеми теорії і практики. Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. Х.: *Видавництво «ДокНаукаДержУпр»*. 2010. № 1. С. 16-22.

22. Мельник О.В. Конституційно-правова і політична відповідальність вищих органів державної влади. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 1999. № 1. С.10-16.
23. Мельниченко В. І. Політична відповідальність влади в демократичній державі: необхідність, сутність, механізм забезпечення. *Український соціум*. 2003.
24. Мишин В.М. Механизм ответственной власти. Днепропетровск: *Центр политического анализа*. 2001. 56 с.
25. Павленко Р. М. Законодавче забезпечення парламентської відповідальності уряду. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». 2000. Т. 18. Політичні науки. С. 23–29.
26. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління: наук.-метод. розробка / авт. кол. : Е. А. Афонін, О. Л. Валевський, В. В. Голубь та ін.; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова. К.: *НАДУ*. 2011. 44 с.
27. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: *Парламентське видавництво*. 2011. 808 с.
28. Про Ініціативу «Партнерство «Відкритий Уряд». URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/partnerstvo-vidkritij-uryad/koordinacijna-rada> (дата звернення: 10.05.2021 р.).
29. Про Регламент Верховної Ради України: закон України від 10.02.2010 р. 1861-VI з останніми змінами № від р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 10.05.2021 р.).
30. Самуїлік М. М. Політична відповідальність суспільства. Одеса: *ВМВ*. 2010. 175 с.
31. Серьогіна С. Г. Відповідальність уряду як елемент форми правління. Проблеми законності. 2004. Вип. 66. С. 21-31.

- 32.Сорока С. В. Механізми взаємодії уряду і парламенту в процесі державного управління: досвід країн Європейського Союзу та українська практика: монографія. Миколаїв: *Видавництво ЧДУ імені Петра Могили*. 2012. 421 с.
- 33.Стосунки між законодавчою та виконавчою гілками влади у парламентських республіках: дослідження. К.: *Лабораторія законодавчих ініціатив*. 2004.
- 34.Торяник В.М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: спеціальність : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Дніпропетровськ. 2006. 22 с.
- 35.Філософський енциклопедичний словник. Ред кол.: В. І. Шинкарук (голова редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. К.: *Абрис*. 2002. 742 с.
- 36.Фукуяма Френсіс Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. Пер. з англ. Роман Корнута. К.: *Наш Формат*. 2018. 576 с.
- 37.Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: *Конституционное право*. 1997. 568с.
- 38.Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. К.: *Либідь*. 2005. 592 с.
- 39.Шляхтун П. П. Конституційне право України: Підручник. К.: «*Освіта України*», КНТ. 2008. 592 с.
- 40.Democrasy Index 2020: In sickness and in health? A report by The Economist Intelligence Unit. URL: https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/democrasy-index-2020.pdf?mkt_tok=NzUzLVJJUS00MzgAAAF81zRaeQBeSuus9kH8_dpOiSx7EegxWKUP9RhR3pNytyUOvWc8yJsxkPkARoPG3G_YIzy1XeJU6iGT_Cb_qxbav-DA6cRKSsw85fQ0UwBRiRoh7Y_A (дата звернення: 10.05.2021 р.).

41. The Constitution of France (Constitution of October 4, 1958). URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constitution/france/france-e.htm (дата звернення: 10.05.2021 р.).
42. The Constitution of the Republic of Estonia. URL: [http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/constitutions/eng/eur/est?fn=document-frameset.htm\\$f=templates\\$3.0](http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/constitutions/eng/eur/est?fn=document-frameset.htm$f=templates$3.0) (дата звернення: 10.05.2021 р.).
43. The Constitution of the Republic of Slovenia. URL: [http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/constitutions/eng/eur/slo?fn=document-frameset.htm\\$f=templates\\$3.0](http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/constitutions/eng/eur/slo?fn=document-frameset.htm$f=templates$3.0) (дата звернення: 10.05.2021 р.).
44. The Constitutional Act of Denmark of June 5th 1953. URL: https://www.thedanishparliament.dk/-/media/pdf/publikationer/english/the_constitutional_act_of_denmark_2013,-d-,pdf.ashx (дата звернення: 10.05.2021 р.).
45. The Worldwide Governance Indicators (WGI). URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/> (дата звернення: 10.05.2021 р.).